

Kovács Ilona

Szegedi Tudományegyetem

A Bánk bán (1819) női szemszögből

A színdarab eltérő értelmezései különböző rendezői felfogásokban

A *Bánk bán* részletes elemzése előtt azt a célt tűztem ki magam elé, hogy a darab modern szemléletű kritikai olvasatán és egyes modern rendezéseinek elemzésén keresztül megpróbáljam a szerző nő-gyűlöletét és férfi-központú világképét rekonstruálni. Egyúttal azt megkíséreltem igazolni, hogy ez az ideológia összefügg azzal a sematikus magyarság-eszmével, amely már a saját korában sem volt általánosan érvényes. Bár igaz, hogy ez a nacionalizmus a romantika korában érthető történelmi körülmények között alakult ki, a nemzet-államokért folytatott harc keretében, mára azonban elavult, és a darabban érvényesülő formáit annál is inkább jogos bírálni, mert a mű nemzeti mintaképnek számít, kötelező olvasmány a középiskolában, és néhány modern rendezését kivéve nagy hatást gyakorolhat nézőkre és olvasókra egyaránt.

Ha közelebbről megvizsgáljuk Katona darabjának szemléletét, akkor gondolkodásában a férfi-központú világkép sok elemét megtaláljuk. A színmű már a saját korában sem felelt meg a haladó világnézet követelményeinek, mert a történelmi torzítások, a nők egyoldalúan negatív ábrázolása és a magyar „nemesi” nemzet realitásának kritikátlan elfogadása semmilyen történelmi kontextusban nem fogadható el. A darab sikerének és későbbi kanonizálásának viszont feltehetően a XIX. századi magyar történelem és a magyar színháztudomány megkésett fejlődése nyújthat magyarázatot. Egy, a magyar nyelvű színháztudomány előmozdítására kiírt drámapályázat ismeretében írta meg Katona a darabot, de már korábban dolgozott rajta (1815, 1819). A pesti Német Színházban megtartott bemutató (1820) szinte csata volt a magyarság és a magyar nyelvű mű ügye mellett: a nézőtérén „hazafias tüntetések zajlottak a vendégszínház alkalmával és titkosrendőri jelentések készültek Bécsnek” (Kerényi in Katona 1992, 10). Ez a történelmi helyzet már önmagában indokolná, hogy a kritika

elnézőbben írt a bemutatóról és a műről. A szerző egy évvel később készült tanulmánya pedig, amely a magyar nyelvű színműirodalom és színjátszás problémáiról szól,¹ ékesen bizonyítja, hogy a korabeli viszonyok között nagyon megbecsültek minden magyarul született drámát. Ez a helyzet a későbbiekben természetesen változott, amit a színikritikusok (pl. Schöpflin Aladár bírálata a *Nyugatban*, 1934) élesebb hangja egyértelműen bizonyít. A kanonizálás oka pedig a nacionalizmus elterjedése és kései túlélése lehet, amely a színmű hibáiról tudomást sem véve az abban kifejezett magyarság-képet mintává emelte. A Bánk bán bekerülése az iskolai tananyagba és -szinte kötelező jelleggel – a mindenkori Nemzeti Színház műsorába megerősítette ezt a reflektálatlan értékelést. A kritikában két irányzat fejlődött tovább egymás mellett, a darab erényeinek egyoldalú hangoztatása, illetve a kemény kritika, amint erről a későbbiekben szó lesz.²

A részletes elemzés meggyőzően igazolja a darab feltételezett hibái között a témánkba vágó főbb kifogásokat: nőgyűlölet, idegen-ellenesség, hamis és sematikus, férfi-orientációjú magyarság-kép, vagyis csupa olyan nézet, amelyeket a másság elutasításával lehet összefüggésbe hozni. Igaz, hogy ez a megvetés a másság mindenféle megnyilvánulása iránt nem korlátozódik Katonánál kizárólag a nőkre, de igyekszem bebizonyítani, hogy a „bezárkózás a nemzeti hagyományba”³ alapvetően a nyitottság hiányára mutat minden más területen is. Az idegenek iránti gyűlölet, a nők iránt tanúsított megvetés, vagy akár a harcias, kardforgató nyelvezet forrása ugyanaz a bezárkózó, másokról vagy tudomást sem vevő, vagy elutasító magatartás. A szövegből nem nehéz kibontani ezeket a nézeteket, mert a szereplők gyakran hangsúlyosan és agresszívan adnak hangot az idegenek és a nők iránti megvetésüknek vagy gyűlöletüknek, tehát az „idegenség” fogalmába a szerző nemcsak a származást és az abból szerinte feltétlenül következő, feltételezett ellenséges mentalitást veszi célba, hanem a női létet és az ahhoz társított ostobaságot és védtelenséget is támadja. Ezeket a nehezen elfogadható és kezelhető álláspontokat tengernyi szakirodalom elemzi többféle oldalról,⁴ de érdekes megvizsgálni, hogyan érvényesítik a rendezések a különböző értelmezéseket, a hitelesnek szánt, nemzeti érzelmű, vagyis a színmű hibáit felnagyító előadásoktól egészen a teljesen szöveg-hű, mégis távolságot tartó, illetve a radikálisan újító előadásokig.

¹ *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?* (Tudományos Gyűjtemény, 1820).

² Ld. 4. lábjegyzetet!

³ Komoróczy Géza judaisztikai tanulmánykötetének címe (Budapest: Osiris, 1995).

⁴ A végletes, egymással gyakran szögesen ellentétes (liberális és nacionalista szempontú) elemzői véleményekről jó összefoglalót nyújt Orosz László: *A Bánk bán értelmezéseinek története* (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 1999) és Rigó Béla: *Bánk bán – Talentum Műelemzések* (Budapest: Akkord Kiadó, 2005).

A budapesti Nemzeti Színház hagyományos előadásiban általában az tükröződik, hogy Katona drámája megszentelt nemzeti színműnek számít, amelyet kötelező „illendően, méltóan” előadni, és ennek értelmében az ország első színházában sokáig nem merték semmilyen újszerű olvasatát színpadra állítani. Az ország összes más társulata is gyakran műsorára tűzi a darabot, mintegy „kötelező gyakorlatként,” kétes eredménnyel.⁵ A budapesti Nemzetiben számos patetikus, „vérgőzös” előadása volt: Bánkként pl.-többek között - Kállai Ferenc, Básti Lajos, Bessenyei Ferenc, Sinkovits Imre és még sokan mások rengették a falakat,⁶ többé-kevésbé nacionalista szellemben állítva színpadra a főhőst, és tiszteletben tartva a darab világnézetét. Az újító szellemet két véglet szemléltetheti: egyfelől a szöveget egészében megtartó, a mondanivalót mégis saját ellentétébe fordító Zsótér Sándor rendezésében bemutatott Krétakör-produkció,⁷ másfelől a merész átdolgozást vállaló Alföldi Róbert-rendezte *Bánk bán junior*.⁸ Két szélsőséget mutat be a lehetőségek közül a két rendező, de talán éppen ezért érdekes összevetni az ő felfogásukat. Ezt a választást az is motiválja, hogy mindkettőt az utóbbi évtizedben mutatták be (2007, ill. 2009), és hogy ezeket az előadásokat – több másik mellett - magam is láttam, és saját emlékeim alapján tudom felidézni. Zsótér a túl komolyan vett hibák pontos reprodukálásával, valamint a szellemes díszletek és jelmezek (három szürkemarha-szobor) segítségével, Alföldi viszont alapos húzásokkal és akváriumok használatával, az ún. „vízhűtéses Bánk bánnal”⁹ bombázza szét a darab eredeti szövegét. A hamar kirobbant és indulatos vitákban több kritikus, köztük Molnár Gál Péter¹⁰ és Koltai Tamás,¹¹ támogatta a kérdéses rendezések álláspontját, arra helyezve a hangsúlyt, hogy a darab eredeti formájában nem élvezhető, és a mai közönséget, illetve különösen a fiatalokat csak érdekes új értelmezéssel lehet meghódítani. Csakugyan, gyökeresen felbolygatja a színdarab eredeti mondanivalóját Alföldi radikálisan új víziója, amely vízzel teli medencékkel operált, és felfogása nagy vitákat váltott ugyan ki, de vitathatatlanul megmozgatta a nézők képzeletét,

⁵ Ruszt József kecskeméti rendezése (*Bánk bán*'96) bizonyára kivétel lehetett a szabály alól, de azt az előadást, sajnos, nem láttam, és kockázatos lenne pusztán a kritikák alapján véleményt alkotni.

⁶ Példa néhány jelentős, de hagyományos szellemű előadásra: Both Béla, 1970; Marton Endre, 1975; Vámos László, 1987; Vidnyánszky Attila, 2002 évi rendezése.

⁷ Budapest, Vakok Állami Intézete, Nádor-terem, bemutató: 2007.

⁸ Szentendrei Teátrum- Nemzeti Színház, 2009.

⁹ Koltai Tamás kifejezése (*Élet és Irodalom*, 2009. július); kritikájában hangsúlyozza az új felfogás fontosságát: „A *Bánk bán* kiüresedett hazafias jelkép, megunt iskolai tananyag, holt színház, ha nem találkozik mai gondolkodással.”

¹⁰ *Mozgó Világ*, 2007, június. A korabeli kritikákat ebből a tanulmányból idézem.

¹¹ Ld. id. cikk, 2009.

akik közül elsősorban a fiatalokat vette célba. Zsótér viszont a meglepő díszlettel és a teljességre törekvő gondos szövegmondással tudta eltávolítani a színművet, mintegy brechti megközelítéssel, a régi sémáktól.

A darab rendezői az első perctől komoly problémákkal kerültek szembe, amelyek a szöveg ön-ellentmondásaiban és hibáiban gyökereznek. A *Bánk bán* korabeli és későbbi nagy bukásai, pl. Reinhardt pesti és berlini kudarca (1911), számos kérdést vetettek fel már a kezdet kezdetén. Max Reinhardt sikertelen rendezése kapcsán az alapkérdéseket több korabeli kritikus szóba hozta, majd később Schöpflin Aladár fogalmazta meg a *Nyugatban*, kijelentve, hogy nálunk a Nemzeti Színház „egy emberöltőn keresztül becsületből adta, lelkiismeretes unottsággal, mintegy letudva a kötelező feladatot, de valójában senkit sem érdekelt. [...] Magunkat se vonz, és azt kívánjuk, hogy a vonzza a külföldet?” (Schöpflin 1060-1062). Molnár Gál Péter még nyersebben és nyíltabban fogalmazott: „Közutalat övezi a Bánkot. Titkon. Nyíltan nem merik szidni.” *Bánk tükön szúrja magát* címmel dicsérte meg nagyon a Zsótér-rendezést, arra utalva, hogy a végén Bánk (Nagy Zsolt) csakugyan felnyársalja magát az egyik bika szarván. A jeles kritikus szerint mindig baj volt a darabbal, és idéz korábbi bírálatokat, hiszen már az első előadásról azt írta a *Honművész* (1835. március 15.), hogy kihagyandóak az „untató és nem mívelt színpadra való hosszú elmélkedések, elbeszélések, asszonybecsmérlések” (Molnár Gál). A modern kritikusok egy része mélységesen egyetért a korabeli kifogásokkal, amelyeket Molnár Gál Péter így foglal össze: „Máig terjed a pletyka: a Bánk unalmas. Diákkínzó kötelező anyag. Eljátszhatatlan. Megnézhetetlen. Elolvasni nem szokás.” Ezt a sommás ítéletet azzal azonban mégis ki kell egészíteni, hogy az invenciózus rendezők ennek ellenére találnak fogást a darabon. A két kiemelt előadás két különböző, de sikeres újításra vállalkozott. Talán Zsótér produkciója volt a legérdekesebb és a legteljesebb, hiszen sehol sem húzott a szövegből (ahogy pedig a legtöbb hagyományörző szellemű előadásban szokás), még Mikhál bán és a Király párbeszédét is benne hagyta a színmű végén, de idézőjelbe tudott tenni minden replikát a szürke marhákkal,¹² egy csembalóval és a terem orgonájával. A régies, a kecskeméti tájszólást sokszor kifacsartan magyaros szöveget aprólékos gondnal, igazi átéléssel mondták a színészek, ami furcsa, de ellenállhatatlan hatást, önkéntelen kritikát váltott ki a nézőkből. Szükség van erre a kritikai távolságtartásra, mert a nehézkes szöveg rosszul mondható, sokszor értelemzavaró. Emiatt már többször átírták: Illyéstől Mészöly Dezsőig próbáltak rajta csiszolni, és nemcsak modernizálták, nyelviileg csinosították a darabot, hanem igazán átdolgozták.

¹² Előbb egy, később három mesterien megalkotott marha-szobor teljesítette a kellékek és a díszlet funkcióját ötletesen felhasználva.

Azt tették, magyarról magyarra fordítva a szöveget, amit Molnár Gál Péter harciasan úgy nevez, hogy *katonátlanítás*.

A friss szem, az előítéletmentes gondolkodás tehát képes eltávolodni a túlságosan „katonás” értelmezéstől, és érezheti, ráadásul az eredeti szöveget megtartva vagy abból kiindulva, hogy olyan olvasat is lehetséges, amely felmutatja a darab idegengyűlölő, nőellenes és sematikus magyarkodó állításait.

Történelmi torzítások

A darab világgépének bírálatához érdemes legelőször is szemügyre venni a darab kiindulópontjául szolgáló történelmi tényeket. Kerényi Ferenc részletes jegyzetei (Katona 1992) és Börcsök Mária¹³ összefoglalója nyomán biztosan állítható, hogy a történetírás jelenlegi álláspontja a fontosabb tények tekintetben ellentmond Katona nézeteinek. A magyar nemesség nem nemzeti érzületből, hanem elsősorban nemesi kiváltságainak (pl. adó alóli mentesség, a jobbágyok kizsákmányolása, haszonszerzés, stb.) érdekében védte a nemzet érdekeit. Az elfogult nemesi, az uralkodó elitek szempontjait képviselő „nemzeti érzés” valószínűleg egy töről fakad a nőgyűlölettel, és minden olyan szemlélettel, amely egy domináns réteg vagy nem hasznára alakít ki és tart fenn hierarchiát. Ezzel összhangban Gertrudis például nemhogy rossz királyné lett volna, hanem (a történetírók tanúsága szerint) éppen ellenkezőleg, jó feleségnek és anyának bizonyult. Az elemzésben a *Matúra* szövegére és kommentárjaira (Kerényi in Katona 1992), illetve a kritikai kiadásra (Katona 1983) támaszkodom, mint filológiai megbízható forrásokra.

Börcsök szerint II. Endre és Gertrudis házassága kivételesen jól sikerült, a fejedelmi házasságok átlagához viszonyítva, és a királyné öt gyermeküknek is szerető anyja volt. Az, hogy idegenből származott, nem számított kivételnek, hiszen az uralkodóházak mindenütt igyekeztek szövetségeket kötni a házasságok révén, mert így tudtak legjobban háború nélkül terjeszkedni. Az ellenkezője volt a kivétel: a magyar királyok közül egészen 1918-ig egyedül Aba Sámuel felesége, Sarolta volt magyar származású. II. Endrét németbarátnak tartják ugyan, de nem tartozott a rossz királyok közé, a merénylet pedig, amelyben maga Bánk személyesen nem is vett részt, iszonyúan kegyetlen és igazságtalan tett volt. A királynét nemcsak leszúrták, hanem a királyfiak szeme láttára élve feldarabolták, majd az élettelen testből egy darabot kivágtak és a király után vitték (Börcsök 12-

¹³ *Szakadozó mítoszok*, Bp. Kossuth, 2012. Az idézett tanulmány (Zsarnok helyett Zsarnoknét), 9-17.o. (a továbbiakban Börcsök).

14). A darabban azért lett a királyné a bűnbak, mert a Habsburg-uralom alatt királyt nem lehetett volna lemészárolni a színpadon, Katona tehát Gertrudis ellen szegezte összes vádját. A kerítés ténye sem bizonyított a dokumentumok alapján, az is a színműíró találmánya és elfogultan gyűlölködő beállítás. A valóságban valószínűleg a királynét is félrevezette az öccse, aki altatót adhatott neki, mert tudomást is csak utólag szerzett a gáztetről (Börcsök 14-16). Erre a darabban is történik utalás, de azután, újra, teljesen logikátlanul, megint elhangzik, hogy Gertrudis kerítőnő. Őt felelőssé tenni a magyarokat ért sérelmekért már azért is téves és hamis, mert a király felesége semmilyen végrehajtó és törvénykező hatalommal nem rendelkezett, tehát nem tudta volna másképp igájába hajtani a nemzetet, mint a férje segítségével. Arra azonban nincs adat, hogy Gertrudis ebbe az irányba befolyásolta volna Endrét (Börcsök 17). A gonosz, idegen királyné és a magyarok támogatójaként feltüntetett király szembeállítása (ráadásul nő-férfi ellentétpárban) tehát megalapozatlan. A jobbágyok felléptetése szintén bírálatra adhat okot: a cselekmény szánalmas és jelentéktelen figurának mutatja őket, Tiborcot is beleértve, akire Bánk nem is figyel, mert saját családi drámájával van elfoglalva. A szolgák, jobbágyok ilyen ábrázolása történetileg hiteles ugyan, de a darabban elsikkad, és az a közismert tény, hogy Tiborc híres monológiát egy német darabból vette át Katona,¹⁴ szintén nem járult hozzá a magyar valóság hiteles színpadi ábrázolásához. Még ha elfogadható is, hogy a jobbágyok sorsa más országokban hasonlóan kilátástalan és nyomorúságos volt, jelentéktelenségük a darab szerkezetében nem tudja ellensúlyozni azt a zavaró aránytalanságot, hogy mindenütt Bánk magánéleti sérelmei dominálnak, és a haza vagy a szegények sorsa alig kerül szóba a lázadó nemesek párbeszédeiben.

Az idegengyűlölet, a nők megvetése és a hamis nemzet-kép összefüggései

Az eddig felsorolt kifogásokat talán még lehetne a költői szabadság számlájára írni, ha ezek a hibák nem torzítanának alapvetően és tendenciózusan olyan előítéletek és prekonceptiók irányában, amelyek elfogadhatatlanok.

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy Endre és Gertrudis valóban rossz uralkodók voltak, akkor sem igaz, hogy ennek oka az idegenszívűség lett volna. Mai felfogásunk szerint az egyének tetteit saját felelősségük arányában kell megítélni, és nem lett volna szabad úgy ítélkezni a királyi pár vagy a királyné felett, hogy vétkesek vagy gonoszok csupán azért, mert –

¹⁴ Egy Veit Weber nevű német szerző szövegéből fordította a monológiát.

ügymond – egyikük magyarellenes. Ráadásul II. Endre tősgyökeres magyar, Árpád-házi király volt, és miután – különböző már említett okokból - a királynéból lett bűnbak, Katona az idegen származású nőre, a feleségre terhelt minden rosszat, ami még súlyosbítja a torzítást. A ténybeli valótlanságokra már idéztem néhány példát, itt azt szeretném kiemelni, hogy a változtatások mind egy irányba mutatnak, és mind ideológiai indíttatásúak, ami egyben megfelelt a kor „haladónak” tekintett ideológiájának. A színműben a merániak minden jóban dúskálnak, folyton mulatoznak, buják, gonoszak, vagyis minden elképzelhető rossz tulajdonságot egyesítenek magukban. Ezzel szemben a magyarok (vagyis a zúgolódó nemesek) boldogtalanok, maga a végzet üldözi őket a királynői hatalom képében, mégis hősiessé, ellenállnak és láznak: minden férfi-erénnyel rendelkeznek.¹⁵ Ám ha a sorsuk ilyen keserű, vagy akár, a legrosszabb esetben, tragédiába torkollik (amilyen pl. Petur bán és családja kiirtása), annak a külföldi urak az egyedüli okai Katona felfogásában. Holott a szerző itt önmagával is ellentmondásba kerül, hiszen magából a darabból az derül ki, hogy Bánk bán miatt ítélik kínhalálra az ártatlan Peturt és hozzátartozóit, mert a gyilkos nem leplezi le magát időben. Bánk magánéleti tragédiája is furcsa megvilágításba kerül, ha figyelembe vesszük, hogy a hazatérő bán kihallgatja Ottó és Melinda párbeszédét, de mégsem lép közbe.¹⁶ Ha a veszélyt felismerve a bán hazavinné Melindát, Ottó nem tudná végrehajtani gaztettét, és a család boldogsága megmaradna. Katona azonban, az ellentmondásokat egymásra halmozva, úgy bonyolítja a cselekményt, hogy Bánk a kihallgatott párbeszéd után tovább békétlenkedik, majd alaptalanul megvádolja a feleségét,¹⁷ amivel tragédiák egész sorozatát indítja el. Már Vörösmarty Mihály szavára tette a bemutatóról szóló beszámolójában, hogy ha a nádor hallja felesége és Ottó beszélgetését, miért nem lép közbe? Vörösmarty egyenesen azon tűnődött, vajon jól látta és értette-e a hallgatózós jelenetet.

Ahogy a darabban elsikkad az a tény, hogy a magyar jobbágyokat elsősorban a magyar nemes urak sanyargatják, éppen úgy nem derül fény arra sem, hogy a szegény áldozat Melindát miért nem menti meg senki más sem. Sok alkalom kínálkozna a csábításról tudomást szerző nagyurak számára, hogy közbelépjenek, de ők folyton csak zúgolódnak, borivás közben bosszút kiáltva sok megpróbáltatásuk miatt. Az is könnyen belátható, hogy a darab

¹⁵ Sok példa bizonyítja ezt, pl. a háborúzás, mint az erény forrása, a megtorlás és bosszú megtorlásaként felmerülő párbaj, vagy a több helyen bemutatott mértéktelen ivás, és a visszatetsző kegyetlenség.

¹⁶ Ld. Első szakasz, Ottó és Melinda beszélgetése közben a szerzői utasítás szerint Bánk „az ajtócskán ismét visszajön”, tehát hallja vagy hallhatja Melinda tiltakozását.

¹⁷ Igazságtalan vádja egyértelmű: „Ottó s Melinda egyaránt örültek!”

híres utolsó mondatai teljesen logikátlanok: „Nincs a teremtésben vesztes, csak én!/Nincs árva más több, csak az én gyermekem!”¹⁸ Ennek az állításnak a képtelenségét talán nem kell kifejtteni, bár a retorikai fordulat (hiperbola) igen hatásos. A megözvegyült király – cáfolat helyett – megismétli ezt az abszurd kijelentést harmadik személybe téve: „Nincs a teremtésben vesztes, csak ő! Nincs árva más több, úgymond csak az ő gyermeke!”¹⁹ A király kijelentését, hogy az ő saját gyermekei vagy a többi szegény magyar árva nem számít, betetézi a folytatás, amely szerint a magyar haza előbbre való, mint a felesége halála, akit ártatlanul gyilkoltak meg: „Méltán esett el a királyné.”²⁰ Utalás sem történik a szövegben arra, hogy a gyilkosság mindenképpen emberölés, vagyis gonosztett (akár jogos, akár nem), ebben az esetben pedig önbíráskodás. A törvényesség mellőzését semmiképpen sem lehet elfogadni, így azt sem, hogy Katona felmenti, sőt hőssé magasztosítja az önbíráskodó Bánkot, és a véres események sorozatában végül egyedüli áldozatként mutatja be.

Az ellentmondásokat - az egyes konfliktusokra és párbeszédre lebontva -, mindenütt könnyű kimutatni, mivel a darab cselekménye nem a természetes logikát követi, hanem az előítéletek és sémák mentén ábrázolja a konfliktusokat. Ezúttal azonban elsősorban a nő-kép kialakítására és drámai kezelésére fordítjuk a figyelmet.

Ha női szempontból követjük végig a történet bonyolítását, jogos azt mondani, hogy mindhárom nőalakkal igazságtalanul bánik a szerző, akkor is, ha csak darabbeli szerepeiket vesszük tekintetbe, és külső szempontokat nem érvényesítünk. Az ellentmondások mindenütt tetten érhetőek: maga a szöveg olyan jeleneteket tár a néző elé, amelyek szerint Gertrudis nem hogy nem bűnös Ottó gáztettében, de épp ellenkezőleg: próbálja őt megfékezni. A kérdéses éjszakán mélyen alszik, mivel az öccse Biberachtól nem csak bájtalt kapott, hanem altatókat is, és minden valószínűség szerint ebből a nővérenek is adott. A híres „megcsalás” szintén fél-álomban vagy önkívületben történik, ami önmagában bizonyíték arra, hogy Ottó nem tudta meghódítani Melindát, aki hűséges maradt a férjéhez. Egyúttal a bűbáj-motívum minden felelősség alól felmenti az asszonyt, hiszen miért kellene felelnie olyasmért, amit kizárólag kábítószer hatására tett vagy szenvedett el? Itt az erőszakétel alakul át félig-meddig sikeres csábítássá Bánk gondolkodásában, holott nem büntetnie kellene a gáztett áldozatát, hanem segíteni neki: feloldani szegény felesége megalapozatlan bűntudatát, vigasztalni és menteni a menthetőt. Az,

¹⁸ Katona 1983, 300.o.

¹⁹ Uo. 302.o.

²⁰ Még a nyelvhasználat is árulkodó: hagyományos férfi-jelképeket használ: háborúban szoktak elesni katonák, a királynét nem a harcmezőn ölték meg, csata közben, hanem Bánk szúrta le féktelen indulatának engedve, az ige mégis a harctéri halált idézi fel.

hogy Katona ezzel szemben a címszereplőt „éktelen haragra” gyűjtja, a szegény nőt pedig örületbe kergeti, hogy végül bérgyilkosok végezzenek vele, teljesen indokolatlan a szövegben szereplő motívumok alapján. Bánknak már ezen a ponton két áldozata van (a kis Somát is beleszámítva három), és mindkét nő védtelen és ártatlan. Igaz, hogy a nádor mindvégig önző nagyúr, aki először ügyet sem vet a saját jobbágyára, és később is csak a saját bosszúvágya veszi rá, hogy meghallgassa Tiborc panaszát. Bánk önzése, minden bajért másokat okoló vaksága teszi csak lehetővé, hogy a darab durván hamisító formában terjessze a szélsőséges nacionalizmust, az idegengyűlöletet (mai kifejezéssel élve xenofóbiát), és dicsőítse a magyar virtust, amely a vélt és valós sérelmeiért mindig véres bosszúra kész harcias és bátor nemesek képében ölt testet. Kimondatlanul, de a magyar nemzet valójában csak úgy szerepel a színműben, mint férfiak-alkotta nemesi közösség, amely nem ismeri el a mások létét és szerencsétlenségét, akár nőkről, akár jobbágyokról legyen is szó.

A darabból kibontható magyarság-kép tehát általánosítva is torzító és sematikus. Olyan rémségek sorozata, mint Petúr bán és családjának kínhalála, Mikhál bán elfogatása, illetve egészében véve a többi békételen sorsa vagy Melinda méltatlan halála, cáfolhatná ezt a beállítást, a szöveg mégis a kardforgató, virtusáért akár a halált vállaló (illetve itt inkább osztó) magyar nemes közhelyes és hamis sémáját erősíti. Már az Első Szakaszbán (azaz első felvonásban) sok olyan jelenet található, amely ebbe a vonalba illik bele, pl. amikor Petúr a királynét éltető pohárköszöntőre azt vágja a merániak képébe, hogy „[éljen] A magyar szabadság!”²¹ A szerzői utasítás pedig az, hogy ezt indulatosan mondja: „... vad tekéntettel s vérben forgó szemmel felugrik, öklével süvegét szemére nyomván ordítja.” Azután „iszik.”²² A békételenek „felugrálva dörömbölve viszonozzák.” Ezután lép először színre a bán, aki Tiborc első panasz-szavaira, hogy lopni jött ősz fejjel ügyet sem vet: „Ó, én szerelmes Istenem! Hiszen / nem is figyelmez rám- Bán! Bán! – nagyúr!”²³ panaszolja Tiborc, de hiába. Cselekvés helyett a benne élő, idealizált Melinda-képet írja le: „Melinda! És mindig Melinda! - szent név! Égi s földi mindenem javát szorosán egybefoglaló erős lánc...” Itt még isteníti a nőt, a hitvest, akit később, a sokfelől elhangzó előzetes figyelmeztetések ellenére sem ment meg, és közvetve halálának okozója lesz. Az szintén vérlázító, hogy a nádor a szerelmét, ekkor már hitvesét és gyermekének anyját úgy tiporja a sárba, hogy meg sem hallgatja a mentségeit, sőt megvádolja azzal, hogy felébredt benne a kéjvágy, tehát öntudatlanul is élvezte, hogy erőszakot tesznek rajta: „Ottó és Melinda egyaránt örültek!”

²¹ Az idézetek a darab kritikai kiadásának lapszámaira utalnak, Katona 1983, 170.o.

²² Uo.

²³ Uo. 225.o.

A mellékes nőfigura, Bendeleiben Izidóra szerepe is hálátlan. Molnár Gál Péter a Zsótér-rendezésről szóló kritikájában a figurával kapcsolatban elmeséli, hogy a színésznők számára ez egy „szerződésbontó” feladat, mert nem lehet tisztességesen eljátszani. Szerepe szerint az udvarhölgy előbb hiába keresi Ottó kegyeit, majd mindenki semmibe veszi, később már pusztán Gertrudis ügyét igyekszik képviselni, de ez is csak megalázó helyzetekbe kényszeríti. Vele kapcsolatban ad hangot nyíltan Biberach, az intrikus udvaronc, a női nem iránti megvetésének, a nőgyűlölők szokásos érveivel. Egyetlen női vagy férfi szereplő sem cáfol rá a megvető szavakra, amelyek szerint Melinda is elcsábítható: „Hisz asszony”. Biberach csattanósan összegzi a férfiak lesújtó, nő-képet: „Az ördögökkel is elenyelgenének, / ha nincsenek körülöttök férjfiak.”²⁴ Kicsit később még tovább folytatja, de itt már nem általánosságban a női nemet, hanem személy szerint Izidórát sértegeti:

Biberach: (könnyű vállvonyítással) Szegényke!
 (Szünet után) Kár ilyen egy csinos főért, hogy a
 velő hibáz belőle! Benne van
 szép két szem, amelly hódítón beszél;
 szép ajkak, édesen beszélnek;
 és még egy elcsábíthatón beszélő
 szajkói nyelv - és minden, ami csak
 beszélhet, azt beszél, hogy:
 az ész hibázik, a fejecske kong.²⁵

A leírás nemcsak hogy nem hízelgő, de az előzmények sem motiválják, hiszen a néző mindaddig csak arról értesült, hogy Ottó nem viszonzozza az udvarhölgy szerelmét, ami akár részvétre is okot adhatna. Az üres vagy ravaszságokkal teli női fejecske emlegetése régi közhely a magyar irodalomban,²⁶ amelyik Katona darabjában szintén lépten-nyomon felbukkan. A sokáig háttérben maradó Izidóra végül minden téren kudarcot vall: előbb Ottó utasítja vissza, később hiába szeretne szülőföldjére, Thüningiába hazamenni. Az utolsó jelenetben megint színre lép: a királynőt siratja, de tenni semmit nem tehet, passzivitását és látszólagos ostobaságát mindvégig megőrzi.

²⁴ Uo. 181.o.

²⁵ Uo. 182.o.

²⁶ Katona sok replikájának hallatán visszacsenghet a néző fülében Madách *Ember tragédiájából* számos sor, többek között a prágai szín, ahol Kepler általánosít hasonló elfogultsággal, amikor a felesége pénzt kér tőle: „*Minő* csodás *keverése* rossz s nemesnek/ *A nő*, méregből s mézből összeszűrve...” Igaz, hogy Madách műve később jelent meg, de a mentalitás nagyon hasonló, és a nő-kép lényegében negatív.

A férfi-szemlélet ugyan mindenütt az uralkodó férfinem kíméletlenségét és fölényét hangsúlyozza, de a nők egymást sem kímélik Katona drámájában. Gertrudis, amikor Melinda szemrehányást tesz neki, hogy boldog (bojóthi) magányából az udvarba parancsolta, azt a megjegyzést teszi, hogy „[a] kis majom harap”, és négy napra eltiltja magától. Izidóra és Melinda akaratuk ellenére, azaz Ottó kénye-kedve szerint lesznek egymás vetélytársai, legalábbis a boldogtalan udvarhölgy szemszögéből. Melinda ugyancsak kemény szavakkal fejezi ki keserűségét a királyné előtt, a rajta esett erőszakról szólva, amikor megtagadja, hogy kezet csókoljon neki. Ő is azt hangoztatja, hogy Gertrudis volt a kerítő, a királyné a felelős Ottó gaztettéért:

(...) koronánk bemocskolója! Aki megloptad királyi férjedet, - kitepted kezéből a jobbágyi szíveket, áruba tetted a törvényt - nyomád a nyomorúttakat, - mártírrá tetted az erkölcsöt és - sírva fakad -testvéri indulatból egy szennytelen nyoszolyának eltörése végett, királyházban bordélyt nyitottál.²⁷

Melinda ellentétes portréja Bánkról, amit a már idézett párbeszédükben, a darab elején Ottó elé fest, amikor visszautasítja a férfi közeledését, szintén remek sűrítése a hagyományos szemléletű, férfi-központú magyarság képnek: az igazi magyar úr nem térdel, csak Isten előtt, vagy ha képmutató:

Midőn kezem' megkérte, nem rogyott ő térdre -! Szép se volt igen; de egy Alphonsus, egy Caesar állott előttem. "Szabad tekintet, szabad szív, szabad szó, kézbe kéz és szembe szem, - minállunk így szokta a szerelmes: aki itt letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámít!" Ő mondta ezt, ámítól! És bizony Bánk nem hazud: s ezért megvet Melinda.²⁸

A férfi-elvű érvelés Bánk és Melinda nagyjelenetében szintén hangot kap, amikor az ártatlan asszony megalázkodik férje előtt, és halálért

²⁷ Katona 1983, 249.o.

²⁸ Uo. 186.o.

könyörög. Semmi sem ellensúlyozza a szövegben azt az igazságtalan és egyoldalú beállítást, amely az áldozatból vétkest csinál:

(Melinda térdein eleibe csúszik.)
 Ölj meg engemet,
 Bánk, ölj meg engemet-

BÁNK: S egy semmi asszonyt!

MELINDA Ó Istenem! De én nem az vagyok.

BÁNK Ártatlan? És az udvar nyelve e névvel nevezte-é becsületem?

MELINDA Nem, azt ne mondja az udvar; mert hazud mindenkor - ez ne mondjon engem annak.
 Ah, én szerencsétlen személy vagyok!.../Lerogy a földre.

BÁNK: (felemeli) Szegény szerencsétlen Melinda!
 /Merően néznek egymásra./
 Mit akarsz? Mi kell? Tehát te engemet, mint egy Tantalust az el nem érhető végcél után csak hagysz kapkodni? - Sírsz?
 Felelj; de szóval, és ne így! Hiszen szép könnyid elbúsíthatná az ég lakosságait, s az angyalok magok szánnák kigördüléseit. Elveszek, s én így férfi nem vagyok. (Elereszt.)²⁹

Bánk ugyanebben a szellemben folytatja szónoklatát Gertrudis előtt, amikor vádat vádra halmoz, és minden rossz miatt az asszonyokat okolja:

BÁNK: Nagyravágyás, büszkeség,
 kecsegtetés, hízelkedés, csupán
 csak csillogó fények; s hogy mégis az
 asszonyt becsalhatják a bűn fenék
 nélkül való mocsáriba - - -!
 Lelkemre mondom, a nevelésnek egy

²⁹ Uo. 218-219.o.

jó magva sem marad szivekbe meg,
 mivelhogy a növésekkor tüzellő
 indulatoknak pestises szele
 kifújja mind. Szegény, szegény, de szánni
 méltó teremtmények! Hisz esmérem
 én gyengeségteket! De hogy illy nagyon
 ki légyen a romlandóságnak az
 tétetve, nem hihettem még soha.³⁰

A kifakadás végén Bánk Istenhez fordul, amiért nem adott oltalmat a női nemnek, és a teremtés során elfeledkezett az „asszony-állatról”, akinél meg egy fecske is jobban tud magára vigyázni. A gonoszság, az ostobaság és a védtelenség, tehetetlenség, mint a női sors jellemzői és meghatározói folyton előbukkannak. A gyilkosság előtti nagy szópárbajban, amely Gertrudis és Bánk között zajlik, nem maradhat ki a sok férfi-vád közül az sem, hogy a királyné asszony, nem elég hogy idegen, ráadásul még nő is. Amikor Gertrudis arra hivatkozik, hogy ha a bán nem hajlandó a királyi rangnak kijáró tiszteletet megadni neki, legalább mint nővel, bánjon udvariasan vele, csak tovább fokozza támadója dühét:

GERTRUDIS: Ha a királynak a hitvesse nem nyer is
 alattvalójától becsületes magaviseletet - add meg azt,
 leventá, egy
 asszonyszemélynek!³¹

A válasz kemény, és megjelenik benne a hagyományosan pejoratív nő-kép sok visszataszító tulajdonsága: a királyné rossz irányba befolyásolja férjét politikai téren, a király pedig, mint afféle férfi, „gyöngé báb”, hagyja magát tévútra vezetni, holott lehetne valójában kemény jellem, aki tudja, hogyan kell bánni tisztességesen az alattvalókkal. A sor még folytatódik: a nők nem válogatnak az eszközökben a férfiak megtévesztésére: szépítőszereket használnak, ami ebben a kontextusban egyértelműen a hamisság és a képmutatás attribútuma. A bujaságra hajtó gyarlóság, a paráznaság mint kizárólagos női vonás, az alaptalanul feltételezett cinkosság Ottóval, a gaz csábítóval és a gőg, mind végtelen rosszállást fejeznek ki nemcsak Gertrudis, hanem az egész női nem iránt:

BÁNK: Aki nem érdemes,
 hogy a szerette jó királyom áldott

³⁰ Uo. 260.o.

³¹ Uo. 270.o.

szívét kezébe tartja; aki lábat
 ád a bujálkodónak, és tovább
 az áldozatra így tekint le - ő
 holott nem érdemes, hogy a saru-
 szíjját megoldja, mert kenőcsli testét-lelkét (...)³²

A nőellenes tirádák és a sematizáló, alaptalanul általánosító magyarság-kép vonásai az az utolsó jelenetben érnek össze. A király és a nádor, mint férfi a férfival intézi el a királyné meggyilkolásának ügyét, vagy legyünk pontosak, így zárja le a gaztettet. Meglepő módon a király, büntetés és igazságszolgáltatás helyett azonosul a gyilkos nézeteivel: nem fogatja el Bánkot, és mivel párbajra sem tudja kihívni az érvényes becsületé-kódex értelmében, inkább megbékél vele, holott közben egyértelmű lett, hogy a királyné ártatlan volt, Bánk pedig bűnös. Ekkor tesz fel egy kérdést Endre a magyar jelző jelentésére nézve. A válasz fennhéjázóan elutasítja, hogy erre választ lehetne adni, bár a darab alapján ekkor már könnyű lenne a magyarság jellemzőit néhány „szoros vonás” közé szorítani, sajnos, sok negatív tulajdonsággal:

KIRÁLY: Magyar?
 BÁNK: Vagy azt hiszed, hogy az engedi,
 mint egy kifestett kép, magát néhány
 szoros vonás közé szorítani?³³

A nagy végső jelenet és a színmű lezárása talán itt tartogatja a legmegdöbbentőbb meglepetést, mert Bánk elfogult és igazságtalan szavai hallatán, hogy mindannyiuk, a sok-sok halott és áldozat közül, egyedül ő a vesztes, a király ráduplicál a képtelen állításra:

KIRÁLY: Magyarok! Előbb mintsem magyar hazánk -
 előbb esett el méltán a királyné!³⁴

Végül erre a váratlan és indokolatlan kijelentésre az utolsó mondattal teszi fel a koronát, amelyben Gertrudisra hárítja a rémtettek felelősségét, felmentve a gyilkost és az összes nemes magyar urat:

KIRÁLY: Magyarok! Igen jól esmérem - szeretnek,
 enyimek! - Hogy ily nemes szívekkel egybe

³² Uo. 270-271.o.

³³ Uo. 288.o.

³⁴ Uo. 302.o.

férkezni nem tudtál, Gertrudisom!³⁵

A *Bánk bán* sematikus világképe

A *Bánk bán* részletes elemzése előtt azt a célt tűztem ki magam elé, hogy ne csak a szerző nő-gyűlöletét és férfi-központú világképét kíséreljem meg igazolni, hanem ennek a szemléletnek és annak a hamis, a korban érvényes sematikus magyarság-eszmének az összefüggéseit is próbáljam bizonyítani. Ez a nacionalista ideológia a romantika korában érthető történelmi körülmények között alakult ki, a nemzet-államokért folytatott harc keretében. Mára ez a nacionalizmus túlhaladottnak tekinthető, és kritikátlan átvétele mindenképpen vitatható.

Nem igyekszem ezen a téren sem az összes felmerülő kérdésre választ adni, sem a magánélet és a társadalomfilozófia bonyolult viszonyainak elemzésére az egyes írói életművekben, mert ez túlnőne a cikk keretein. Kizárólag azt a feltevést szeretném megkockáztatni, hogy az elemzésben kifogásolt bajok gyökere nem feltétlenül a világban, esetleg konkrétan a nőkben és az idegenekben (szélsőséges esetben egy idegen nőben, Gertrudis királynéban) keresendő, hanem a sematikus gondolkodásban. Katona felfogása mind a nemzeti történelem, mind a szereplők megítélésében a saját korában kialakult felfogást közvetíti, amely jellemző ugyan a korszakra, de új életre keltése problematikus. Katona meg sem kérdőjelezi, hogy a magyar nemzet vajon csak a nemeseket jelenti-e, és ha nem, akkor hogyan határozható meg. Nemcsak ez a világkép bírálható ma már, hanem a szövegen belül is egymásra halmozott ellentmondásokra is rá kell mutatni: közismert ebből a szempontból a híres hallgatózós jelenet,³⁶ de sok egyéb példát is felhozhatunk: pl. a király magatartása, aki előbb ártatlannak mondja a feleségét, azután mégis őt kárhoztatja a véres eseményekért, nehezen magyarázható. Tiborc csak mint mellékszereplő panaszkodik, sem vele, sem a békétlenekkel (és a haza ügyével) nem sokat törődik a címszereplő, a cselekmény fő vonulatában végig az ő magánügyei dominálnak. A főhős minden közösségi vagy, nemzeti törekvés elé helyezi a maga drámáját, amelynek tragikus végkifejletéhez tevékenyen hozzájárul. Ez a beállítás ugyan megfelel az irodalmi toposznak és a privát-publikus egymást

³⁵ Uo.

³⁶ Ezt a jelenetet időnként kihagyják a logikára adó rendezők, pl. Hevesi Sándor, máskor nyakatekert megoldásokhoz folyamodnak, mint pl. Vámos László, aki egy kiugró magaslatra helyezte el Bánkot, hogy fizikailag ne tudjon közbelépni a párbeszéd alatt. Természetesen, a színpadi megoldás, akármilyen leleményes legyen is, nem helyettesítheti az indoklást. Ha a néző elsiklik is talán a pszichológiai és dramaturgiai képtelenség fölött, a nyilvánvaló ellentmondás világos marad az olvasó számára.

feltételező szimbolikus viszonyának, de a modern értelmezés számára problematikus. Ha Bánk a békétlenek élére állva a haza sorsát próbálná eligazítani, vagy ha Melindát megmentené, nem következnenek be azok a gyászos események, amelyekre megint csak önző módon reagál. Az, hogy a szerző olyan szavakat adhasson a szájába, melyek szerint ő az egyedüli vesztes a véres drámák sorozatában, hogy a királyi család, Petúrék, a haza, a jobbágyok sanyarú sorsa nem kap hangot a darab végén, nehezen menthető. Az egyik valószínű magyarázat ezekre a visszásságokra talán az, hogy a nyitottság, a másokra és a másságra való figyelés hiányzott Katonából. Életrajzi kitérő sem kell ahhoz, hogy egy bezárkózó, csak befelé figyelő embertípust ismerjünk fel a tragédia főhősében (és nagy valószínűséggel az őt megalkotó drámaíró egyéniségében). A másság így aztán testet ölthet női formában, vagy megjelenhet a nemzet testétől idegen külföldiek, a merániak képében, ahogyan Gertrudis alakja mindkettőt szerencsétlen módon egyesíti magában. A probléma gyökere azonban mélyebben rejlik, és az ilyen leegyszerűsítő sémákkal semmiképpen sem lehet kezelni vagy megoldani a darabbeli és a valós konfliktusokat, amelyek mára sem tűntek el, sem a társadalomból, sem a politikából. Az iskolai tapasztalatokra építő beszámolók éppen azt igazolják, hogy a nacionalizmus és a nő-gyűlölet, sajnos, máig jellemzi a konzervatív gondolkodást Magyarországon.³⁷ Az idegengyűlölet egy töről fakad a nők iránti megvetéssel, és mindkettő összefügg a nacionalizmussal. Katona jellemzően képviselte saját kora hasonló nézeteit, amelyek mára elavultak, tehát komoly kritikával kezelendők a darab mondanivalói, különben féltő, hogy nem csak az ő Bánkja mondhatja magát „vesztesnek” a „teremtésben.”

Felhasznált irodalom

- Börcsök Mária. 2012. „Zsarnok helyett zsarnoknét.” In *Szakadozó mítoszok*. Budapest: Kossuth, 2012, 9-17.
- Katona József. 1983. *Bánk bán*. Sajtó alá rend. Orosz László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Katona József. 1992. *Bánk bán*. Szerk., sajtó alá rend. és jegyzetek, Kerényi Ferenc. Budapest: IKON kiadó (*Matúra* sorozat).
- Koltai Tamás. „Vízhűtéses Bánk.” *Élet és irodalom*, 2009. július 24.

³⁷ Orosz László, már idézett szintézisében (ld. fent 2. lábjegyzet) idéz egy gimnáziumi dolgozatot, amely arról tanúskodik, hogy Katona darabja ma is szíthat veszélyes indulatokat: „Bánk bán megmozgatta bennem azt a nyugtalankodó hazafias szikrát, amitől úgy érzem, magyar vagyok”

- Molnár Gál Péter. 2007 (június). „Bánk tökön szúrja magát.” *Mozgó Világ Online* < <http://mozgovilag.com/?p=2616>>
- Orosz László. 1999. *A Bánk bán értelmezéseinek története*. Budapest: Krónika Nova Kiadó.
- Rigó Béla. 2005. *Bánk bán – Talentum Műelemzések*. Budapest: Akkord Kiadó.
- Schöpflin Aladár. 1934. „A Bánk bán - plágium?” *Nyugat* 23-24. szám, 1060-1062.